

Ortaçağ Harrânîleri'nde Eskatolojik Mitlerin Yahudi-Hıristiyan Apokaliptiğine Benzerliği

Dr. Cengiz BATUK*

Özet

Ortaçağda Harrânîleri'nin diğer Ortadoğu dini geleneklerinde yaygın olarak görülen eskatolojik beklentilere benzer tasavvurlar geliştirdikleri görülmektedir. Meselâ önemli eskatolojik mitler arasında yer alan Mesih ve kurtarıcı motifi, Harrânîlik'te de görülmektedir. Harrânîleri'nin peygamberleri arasında sayılan "Harranlı Bâbâ"nın *Bâbâ'nın Kitabı* adlı eserinde bu eskatolojik beklentiler ve apokaliptik kehanetler yoğun bir biçimde anlatılır. Ortaçağ Harrânîleri'nin gelecek dönem mitleri isimli bu makalede, Harran dininde önemli bir yere sahip olduğu görülen eskatolojik mitler öncelikle Harrânîliğin kendi dinî yapısı içerisinde incelenecek, daha sonra da bu mitler diğer Ortadoğu dini gelenekleriyle etkileşimi açısından ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Harrânîleri, Harranlı Bâbâ, eskatoloji, mit, Mesih.

Abstract

In the Middle Ages, Harranians have been seemed to develop similar conceptions to eschatological expectations, which the Middle East religious traditions intensely have. For example, the myth of the Messiah and Redeemer, one of the important eschatological myths, was also seemed in Harranians tradition. These eschatological expectations and apocalyptic predictions was densely described in the "The Prophecies of Bâbâ the Harranian", a book written by "the Harranian Bâbâ". In this article, eschatological myths, which was important in Harranian Tradition, will be studied in the own religious context of Harranian and later these myths will be discussed in terms of interaction with other traditions of the Middle East.

Key Words: Harranians, Harranian Bâbâ, eschatology, myth, Messiah.

1. Giriş

Ortadoğu ve de özellikle Mezopotamya tarih boyunca pek çok dinî geleneğe ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Birçok dinî gelenek bu topraklarda doğmuş, gelişmiş bazıları günümüze kadar varlığını devam ettirirken büyük bir kısmı zamanla tarih sahnesinden çekilerek yerlerini yeni akımlara bırakmışlardır. Oldukça dar bir alanda eş zamanlı olarak varolan çok sayıda dinî geleneğin birbirlerinden etkilenmediklerini düşünmek pek mümkün gözükmemektedir. Hatta zaman zaman birbirlerine rakip olan ya da rakip olarak ortaya çıkan dinî geleneklerin bile birbirlerini bir şekilde etkiledikleri görülmektedir. Paganizmin

---

* Rize Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Dinler Tarihi Anabilim Dalı.

Anadolu'daki en önemli ve bir anlamda son kalesi olan Harran da çevre kültürleri etkilediği oranda onların etkisine maruz kalmıştır. Her ne kadar Urfa hıristiyan site devletiyle rekabet halinde olsa ve Hıristiyanlığı kabul etmemek için uzun süre direnmiş olsa da Ortaçağ'da ortaya çıkan Harran eskatolojik yazınının büyük oranda yahudi-hıristiyan apokaliptik geleneğinden etkilendiği dikkatlerden kaçmamaktadır.

Harrânîler ya da daha çok bilinen diğer adlarıyla Harran Sâbiîleri, Kevin Thomas van Bladel'in de haklı olarak işaret ettiği gibi günümüzde yapılan pek çok çalışmanın konusu olmuştur. Ancak Bladel'e göre onca çalışmaya rağmen hala Harranlılar'ın gizemi tam olarak çözümlenememiş ve yapılan çalışmalar onlar hakkındaki kaynakların sınırlı yapısından kaynaklanan birçok spekülasyon geliştirmiştir.¹ Bu çalışma Bladel'i haklı çıkaracak bir spekülasyon amacı gütmektedir. Ancak kaynaklardaki bilgilerin çok sınırlı olduğu da bir gerçektir. Bu çalışmada eldeki sınırlı veriler ışığında Harrânîler'in eskatolojik mitleri hakkında bir şeyler anlatılmaya çalışılacaktır. Mezopotamya'nın en kadim şehirlerinden birisi olan Harran'da yaşayan bu insanların dinî yapısının genel anlamda senkretik bir yapı arzettiği özellikle belirtilmelidir.² Bunun doğal bir sonucu olarak da Ortaçağ Harrânîliği'nin eskatolojik beklentileri de büyük oranda senkretiktir. Bu yüzden de bu makalede öncelikle Harran teolojisinin tarihî durumuna işaret edildikten sonra, Ortaçağ Harrânîliği'nde görülen monoteist eğilimler ve bu bağlamdaki eskatolojik düşüncelerine, Harranlı Bâbâ'nın kitabı özelinde değinilecektir. Ortaçağ Harrânîliği'nin eskatolojik beklentilerinin diğer Ortadoğu dinî geleneklerindeki beklentilere olan benzerliği nedeniyle zaman zaman kısa atıflar ve mukayeselerle bu geleneklerdeki beklentilere de temas edilecektir.

2. Harran Teolojisi

Tarihte ilk kez ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu tam olarak bilinemeyen Harran, Kuzey Mezopotamya'daki bilinen en eski yerleşim yerleri arasındadır. Harran, M.Ö. üçüncü binyılın ilk yıllarından itibaren Mezopotamya'nın güneyinde yer alan Sümerliler'in Ur şehriyle birlikte Ay kültürünün merkezi konumundadır. Nitekim Sin, Nikkal ve Nusku'l'a ev sahipliği yapan Ehulhul (e-hulhul)'un kuruluşu M.Ö. üçüncü bin yılın ortalarına (2400-2300) gitmektedir.³

¹ Kevin Thomas van Bladel, *Hermes Arabicus*, (A Dissertation Presented to the Faculty of the Graduate School of Yale University in Candidacy for the Degree of Doctor of Philosophy, May 2004), UMI Microform 3125321, 2004, s. 83.

² David Pingree, "The Sabians of Harran and the Classical Tradition", *International Journal of the Classical Tradition*, vol. 9, nr. 1, Summer 2002, s. 8.

³ Jamie Robert Novotny, *Ehulhul, Egipar, Emelamana and Sin's Akitu-House: A Study of Assyrian Building Activities at Harran*, (A thesis for the degree of Doctor of Philosophy), Toronto – Canada 2003, s.2-5.

Sin kültü Harran için, şehrin adının Ay Tanrısı Sin Şehri olarak anılmasının yanı sıra bölgede son derece güçlü politik merkez konumunda olmasını sağlayacak derecede önemlidir. Harran yöresinde bulunan kitabelerde Kuzey Mezopotamya'da yerel kralların tahta atanmaları törenlerinin Sin mabedinde yapıldığı vurgulanmaktadır.⁴ Kraliyet ailesine mensup olanların isimlerinin önünde ya da sonunda bir ek olarak "Sin" unvanını kullandıkları ve bunun yalnızca kraliyet aileleriyle de sınırlı olmadığı bölgede yaşayan insanların da "Sin" in farklı kombinasyonlarından oluşan isimleri olduğu görülmektedir.⁵ Bilinen tarihinden beri Harran'a hâkim olan yıldız ve gezegen kültü içerisinde Sin'in başında yer aldığı tanrılar panteonunun diğer üyeleri de aslında tıpkı Sin gibi Mezopotamya yöresindeki diğer şehirlerin tanrısıdır. Meselâ gezegeni Jüpiter olan Marduk Babil'in, Merkür/Nabu Borsippa'nın, Venüs/İhtar Uruk'un ve Sin'de Ur ve Harran'ın tanrısıdır.⁶

Harran ismi Asurca "harranu" "yol, seyahat, kervan durağı ve ticari merkez" anlamına gelir⁷ ki gerçekten de Harran tarih boyunca doğu ile batı ve kuzey ile güney arasında bir kavşak noktası özelliğine sahip olmuştur. Harran sadece kervanların konakladığı ya da ticaret yollarının ortasındaki bir şehir olmanın ötesinde tarihi boyunca farklı kültürlerin birbirleriyle karşılaştıkları bir mekân da olmuştur. Paganist kültürlerinden asla vazgeçmeyen Harrânîler, daima hem çevre kültürleri etkileyen hem de onlardan etkilenen konumunda olmuşlar; bu yüzden de tarihî süreç içerisinde teolojilerinde bazı farklılıklar ortaya çıkmıştır.

Genel olarak Harrânîler'in teolojisini üç döneme ayırmak mümkündür:

i) M.Ö. 2000'lerden Hıristiyanlığın ortaya çıktığı döneme kadar olan Asur-Babil dönemi. Bu dönem boyunca Sin en büyük tanrıdır.

ii) Hıristiyanlığın başlangıcından İslâmî döneme kadar olan dönem. Bu dönem boyunca da Harrânîler Sin'e olan inançlarını devam ettirirler. Aynı dönemde dikkat çeken önemli bir unsur da Sin'in Şamaş (Shamash/Utu) ve İhtar (Ishtar/Inanna)'la birlikte teslisvari bir üçlü oluşturmalarıdır. Nitekim bu dönemde Sin'in sembolü olan hilalin yanına iki tane yıldız eklenilerek bu üçlünün sembolize edildiği görülür. Dönemle ilgili hıristiyan kaynaklardan birisi olan *The Doctrine of Addai*'de Harrânîler'in tanrıça Bath Nikkal'e (bu isim İhtar-Venüs'ün

⁴ Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında, Ortadoğu Dinsel Gelenekleri Üzerine Yazılar*, Samsun 1998, s.139.

⁵ Novotny, *Ehulhul*, s.3.

⁶ Pingree, "The Sabians of Harran and the Classical Tradition", s.8-9.

⁷ Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s.136; a.mlf., *Anadolu'da Paganizm, Antik Dönemde Harran ve Urfa*, Ankara 2005, s.30; Kazım Sarıkavak, *Düşünce Tarihinde Urfa ve Harran*, Ankara 1997, s.21; ayrıca Harran tarihine ve şehrin önemine dair bk. Ramazan Şeşen, *Harran Tarihi*, Ankara 1996, s.3-29.

yerel bir isimdir) ve onunla birlikte Sin'in eşi olarak gördükleri Nikkal (Ningal)'e saygı gösterdikleri, Bath Nikkal'in ise kızları olarak kabul edildiğini ifade etmektedir.⁸

Bu şekilde onlardan tanrısal bir aile gibi söz edilmektedir. Tamara Green'e göre Mezopotamya panteonunda Ningal (Akkadça'da büyük hanım anlamına gelmekte olup) Ay Tanrı Sin'in eşi olmakla birlikte aynı zamanda ayın dişil yönünü de göstermektedir. Nitekim Sin, ayın hilal şekli olarak sembolize edilirken Ningal, ayın dolunay şekli olarak da sembolize edilir ve bu hamile bir kadını tasvir etmektedir. Dolayısıyla ayın hilal şekli erkekliği, seksüel gücü ifade ederken dolunay, dişiliği ve hamileliği göstermektedir. Böylelikle de ayın periyodik dönüşümlerinde kadın ve erkek arasındaki birbirinin yerini alma durumu gösterilmektedir.⁹ Bu dönemin en önemli özelliği Harran'ın hem dinî hem de siyasî anlamda önemini yitirmeye başlamasıdır. Özellikle Urfa'nın Hıristiyan bir şehir olarak öne çıkması ve Hıristiyanlığın gittikçe güçlenmesi Harran'ın Urfa karşısında ikincil bir konuma gerilemesine neden olacaktır.

iii) M.S. 639'da Hz. Ömer döneminde İyaz ibn Ganem komutasındaki İslâm ordusunun Harran'ı fethiyle başlayan ve XIII. yüzyıldaki (1259/1260) Moğol saldırısı sonunda şehrin yerle bir olmasına kadar devam eden dönem. Bu dönemde Harran'ın ve dolayısıyla Harrânîler'in bölgede Hıristiyanlığın gelişimiyle kaybettikleri siyasî ve dinî üstünlüklerini İslâm'ın bölgeye gelişimiyle kültürel olarak elde etme şansları olur. Her ne kadar halife Me'mun tarafından (830) dinî baskıya maruz kalmış ve inançlarını değiştirmeye zorlanmışlarsa¹⁰ da onların Sâbiî ismini almaları sonrasında kendilerine dokunulmamış hatta İslâm coğrafyasında paganist bir gelenek olarak varlıklarını sürdürmelerine müsaade edilmiştir. Ayrıca Harranlı paganist birçok bilim adamı İslâm dünyası içerisinde çeşitli görevler üstlenmişler ve tıp, astronomi, edebiyat, felsefe ve çeviri gibi pek çok alanda meşhur olmuşlardır.¹¹ Aslında Harrânîliğin bugün bilinen ve tartışılan bir olgu olmasında bu İslâmî dönemin etkisi oldukça fazladır. İslâm dünyasının onlara olan ilgisi Harrânîliği bugüne taşımıştır. Nitekim, onlardan söz eden ilk kaynaklar büyük oranda İslâmî kaynaklardır.

Bu dönemde de Harrânîler'in değişmeyen özellikleri ay tanrısı Sin'e olan bağlılıklarıdır.¹² Sin, panteonun başında yer alan tanrıları olmakla birlikte bu

⁸ *The Doctrine of Addai, the Apostle*, ed. G. Phillips, London, 1876, s.23'den naklen Tamara Green, "The Presence of the Goddess in Harran", *Cybele, Attis and Related Cults: Essays in Memory of M.J. Vermaseren*, Eugene N. Lane (ed.), Brill, Leiden, New York, Köln 1996, s.94.

⁹ Green, "The Presence of the Goddess in Harran", s.89-90.

¹⁰ Bu olaya ilişkin olarak bk. Muhammed b. İshak İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1994, s.389-390.

¹¹ bk. Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s.156-159.

¹² a.mlf., *Anadolu'da Paganizm*, s.45-46.

dönemde Harrânîler'de monoteizme kadar yaklaşan farklı eğilimler gözlenir. Âdem'i ataları arasında saymazken İbrahim'in soyundan geldiklerini iddia ederler. Lakin bu dönem de özellikle Şehristani, İbn Mesud gibi İslâmî kaynaklarda da ifade edildiği üzere çeşitli mezhepler ortaya çıkar.¹³ Her ne kadar onlardan söz edilirken Eflatun'un ruhçuluğunu, Babil'in astronomisini ve İran'ın irfanını toplayan bir dinî felsefenin karşımıza çıktığı¹⁴ söylene de onlar kendilerini saf, bozulmamış bir orijine sahip olan evrensel aydınlatıcı bir güç olarak gördükleri de kaydedilmektedir. Onlar kendi dinlerini İbrahim ve Zerdüş'ten daha önceye götürürler ve kendilerinin Babil, Mısır ve Antik Yunan'ın paganistlerinin mirasçıları olduklarına inanırlar. Yine onların yıldızlara tapınmalarını desteklemek ya da onlara olan dinî ilgileri nedeniyle astronomi, simya ve tıpla ilgilendikleri de bilinmektedir.¹⁵

Harrânîler'in Moğol istilasına kadar paganist yapılarını devam ettirdikleri bilinmekle birlikte monoteizme yaklaşan bazı tasavvurlara sahip oldukları da rivayet edilmektedir. Bu bağlamda Harrânîler, "Yaratıcı"ya hem bir, hem de birden çok olarak tapınanlar şeklinde tanımlanmışlardır.¹⁶ Yine Birunî Harran'daki Hanifiye adlı gruptan söz ederken, "bizim onlar hakkında bildiğimiz şey, Allah'ı birleyen, onu bütün çirkin sıfatlardan tenzih eden, onu olumlu değil olumsuz olarak niteleyen ve onun gülmediğini, zulmetmediğini, mal ve mülk edinmediğini ve onu mecazi olarak Esmâ-i Hüsnâ ile isimlendiren bir topluluk olduğudur." der.¹⁷

Harrânîler'in beş ezeli ilkeyi, bu bağlamda da ilk neden olarak kabul edilen bir yaratıcı ilkeyi kabul ettikleri ifade edilmektedir. Buna göre beş şey kadimdir. Bunlar Bârî Teâlâ, akıl, nefis, mekân, halâ.¹⁸ Bunlardan ikisi Bârî Teâlâ ve nefis, hay ve fâildir. Bu âlemin hudusu anındaki hudus sebebi nefsin üçüncü kadim olan "heyula"ya iltifat etmesidir. Heyula (şekilsiz madde) fâil değildir. Böylelikle südur nazariyesi doğrultusunda yaratılışı açıkladıkları düşünülür.¹⁹ Bu tarz bir monoteist yaklaşımda Yunan kültürünün ve Yeni Eflatunculuğun etkisi oldukça açıktır. Zira bölge, M.Ö. IV. yüzyılda Büyük İskender'in istilalarıyla Yunan

¹³ Şehristânî'nin Sâbiyye ve Hunefa olarak adlandırdığı iki grup arasındaki tartışmalar için de bk. Ebü'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Beyrut 1995, II, 311-353; Harran paganizmi, Harranlılar'ın Eflatun felsefesiyle ilgileri ve Harran'ın Sin'in hala Sin beldesi şeklinde anılmasıyla ilgili olarak bk. Ebu'l Hasan b. Ali el-Mesudî, *Murûcu'z-Zeheb ve Meadini'l Cevher*, Mısır 1964, II, 247-251.

¹⁴ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Felsefi Mirasımız ve Biz* (çev. Said Aykut), İstanbul 2000, s.152.

¹⁵ Pingree, "The Sabians of Harran and the Classical Tradition", s. 35.

¹⁶ Green, *The City of the Moon God*, s.166.

¹⁷ Ali Sami en-Neşşâr, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-I* (çev. Osman Tunç), İstanbul 1999, s. 293.

¹⁸ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, II, 354.

¹⁹ Neşşâr, *İslam'da Felsefi Düşüncenin Doğuşu-I*, s. 295-296.

egemenliği altına girmiş ve Harran önemli bir Yunan ve Roma kolonisi olmuştur.²⁰ Zaten kendileri de bu düşüncelerinin onlara peygamber olarak gördükleri Hermes tarafından bildirildiğini ifade ederler.²¹ Ancak yine de bunun salt bir monoteizm olduğunu söylemek zordur. Zira tanrılar olarak kabul ettikleri gezegenleri bu defa da Birisi tarafından insanlarla arasında aracılık yapması için görevlendirilen araçlar olarak görürler.²² Bu ise İslâm öncesi Arap cahiliyyesini çağrıştırmaktadır.

3. Yahudi – Hıristiyan Apokaliptiği

İnananları tarafından bir hakikat ve gerçek olarak kabul edilen mitler, insanların fikirlerini, ideallerini, umutlarını ve duygularını yansıtır. Özellikle eskatoloji mitleri, bir topluluğun varlık âleminde olmasını istediği arzuları ve hayalleridir. Bu metinler, topluluğun gelecekte neler beklediğini yansıtırken aynı zamanda onların mevcut durumları hakkında da bazı fikirler verir. Harrânîler’de de özellikle monoteist eğilimlerin görüldüğü dönemlerde eskatolojik beklentilerin ortaya çıktığı görülmektedir.

En genel anlamıyla eskatoloji mitleri evrenin, kainatın ve tarihin sonu, insanın gelecekteki durumu ya da sonunu konu alan ve gelecekte söz eden mitlerdir. Mitler arasında en büyük grubu da bu gruptaki mitler oluşturur. Geçmişe ya da hayatın başlangıcına dair hemen hemen her dinî geleneğe bir ya da sınırlı sayıda mit mevcutken gelecekle ilgili çok sayıda farklı mit görmek mümkündür. Kuşkusuz bunun en önemli nedeni, geleceğin insanlar açısından daha fazla merak uyandırıyor olması kadar insanların umutlarını, hayallerini ve ideallerini yansıtıyor olmasıdır.

Bütün bunlarla birlikte gelecekle ilgili düşünceler, geçmişten ve yaşanan andan izler taşımaktadır. Dolayısıyla da gelecekle ilgili mitler/düşünceler mevcut anla da yakından ilgilidirler. Sürgün, acı, kıtlık, yokluk vb. felaketlerle karşı karşıya olan toplumların geleceğe dair umut taşıdıkları ve kendilerini kurtaracak, güzel günlere ulaştıracak bir kurtarıcı (Mesih, Mehdi) bekledikleri görülmektedir. Bu belki de hiç gerçekleşmeyecek umut, aslında öncelikle o topluluğun dinî inancına sıkı sıkıya bağlanmasını ve ne olursa olsun ondan vazgeçmemesini de sağlar. Diğer taraftan yaşanan acılara katlanma konusunda inananlara psikolojik olarak destek olur ve güç verir.

Yahudi ve hıristiyan geleneğindeki apokaliptik edebiyat, eskatoloji mitlerinin en güzel örneklerini sunar. Apokalips terimi, Yunanca “apokalypsis”ten

²⁰ Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s.169-170.

²¹ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, II, 354; Pingree, “The Sabians of Harran and the Classical Tradition”, s.18-20.

²² Pingree, “The Sabians of Harran and the Classical Tradition”, s.19.

türetilmiştir. Genel olarak “revelation” (esinleme-vahiy) kelimesi ile karşılanmakta²³ olup “açığa çıkarma, perdesini kaldırma”²⁴ gibi anlamlar ifade etmektedir. Bu yakınlıktan ötürü her iki terimin zaman zaman birbirlerinin yerlerine kullanıldığı görülmektedir. Meselâ, Yeni Ahit'in son kitabı hem Revelation hem de Apocalypse şeklinde isimlendirilmektedir. Apokalips, bir tür “vahiy” olarak kabul edilmekle birlikte bu metinlerin çoğunlukla gelecekle ilgili bilgi sunmasından dolayı diğer vahiy metinlerinden farklı kabul edilirler. Genellikle geleceğe ve özellikle dünyanın sonuna dair olan ve kehanetler içeren bu bilgilerin çoğunlukla bir melek ya da metafiziksel bir varlık tarafından özel bir tarzda verildiği söylenir.²⁵

Bu türün hıristiyan literatüründeki en önemli temsilcisi kabul edilen ve aynı zamanda kanonik olan Vahiy (Apokalips) kitabının yazarı Yuhanna geleceğe dair sunduğu bilgilerin kaynağını şöyle ifade eder; “Bu kitap İsa Mesih'in apokalipsi/vahiyidir. Tanrı, yakın zamanda olması gereken olayları kullarına göstermesi için İsa'ya bu esini verdi. O da gönderdiği kendi meleği aracılığıyla bunu kulu Yuhanna'ya ilettili.”²⁶

Hıristiyan düşüncesi üzerinde de oldukça etkili olduğu kabul edilen yahudi apokaliptik literatürü M.Ö. III. yüzyıldan itibaren daha etkin bir konuma gelmiştir. Apokaliptik metin yazarları, vizyon yoluyla doğüstü varlıklarla ya da meleklerle ilişkileri sonucu sağladıkları bilgileri sembolik bir anlatım tarzı kullanarak insanlara aktarmışlardır. Bu semboller bazen Daniel'in yaptığı gibi bizzat kendileri açıklarken bazen de olduğu gibi bırakarak yorumun okuyucu tarafından yapılmasını beklerler. Fakat siyasî olaylarla ya da şahıslarla ilgili kehanetlerde bulduklarında çok daha özel sembolik bir anlatım kullanmışlar ve sembollerin neyin karşılığı olduğunu açıklamaktan kaçınmışlardır.²⁷ Meselâ Daniel, Kral IV Antiochus'u kastettiği iddia edilen ifadelerinde, açıktan onun ismini kullanmayarak “boynuz” simgesini kullanır. Bunun istisnalarının da var olduğu görülmektedir. Meselâ, Sibylline Oracles'a açıkça Neron'un adı zikredilerek onun bir zalim olduğu, bir Mesih Karşıtı (Deccal) olarak öldükten sonra tekrar dirilmek suretiyle dünyaya geri geleceği ifade edilmektedir.²⁸

²³ Federick J. Murphy, “Introduction to Apocalyptic Literature”, *The New Interpreter's Bible*, Leander E. Keck (ed.), Nashville 1996, VII,1.

²⁴ Hasan Boynukara, *Modern Eleştiri Terimleri*, İstanbul 1997, s.10.

²⁵ John C. Collins, “Apocalypse”, *The Encyclopedia of Religions*, M. Eliade (ed.), New York 1983, I, 334.

²⁶ Vahiy 1:1.

²⁷ Michael E. Stone, “Apocalyptic Literature”, *Jewish Writings of the Second Temple Period*, Micheal E. Stone (ed.), Van Gorcum, Philadelphia 1984, s.383.

²⁸ bk. Daniel 7:8; Sibylline Kehanetleri, V:361-385, H. N. Bate (tr.), *The Sibylline Oracles*, Society for Promoting Christian Knowledge, London & New York 1918.

Siyasî içerikli vizyonlarda, vizyonlar genellikle gizemli bir maske taşırlar ve çoğunlukla metafizik bir varlığın görülen vizyonu yorumlamasına ya da açıklamasına yer verilir. Bu vizyonlar doğrultusunda oluşturulan apokaliptik metinlerin gerçek yazarının adı belli değildir. Çoğunlukla bu eserler geçmişte yaşamış önemli bir isme atfedilirler. Meselâ *Musa'nın Ahiti/Yükselişi'nin* (*Testament of Moses / Assumption of Moses*)'in Musa'yla bir ilgisi olmadığı gibi İbrahim'in Ahiti'nin de (*Testament of Abraham*) İbrahim'le bir ilgisi yoktur. Dolayısıyla da gerçek yazarları ya da vizyon sahiplerinin kim ya da kimler oldukları net olarak anlaşmaz. Yuhanna'nın Vahyi, bunun tek istisnası olarak kabul edilir.²⁹ Yazarın kendisini gizlemesinin iki muhtemel nedeni olabilir: i) Metinler bir şekilde siyasî otoriteyi hedef aldığı ve ısrarla onların krallıklarının yıkılacağı vurgulandığı için doğacak muhtemel baskılardan kurtulmak. Zira bu metinlerdeki ifadeler bakılırsa metinlerin ait olduğu dönemde ciddi bir baskı ortamı olduğu görülür. ii) Geçmişteki ünlü kişilere atfederek kitapların halk üzerindeki etkisini artırma çabası. Zira böylelikle insanlar, kaybolmuş ama sonradan ortaya çıkan Musa'nın bir kitabına sıradan bir insanın söyleminden çok daha sempatik yaklaşacaklardır.³⁰

Apokaliptik literatürün altın dönemi olarak M.Ö. III. yy. ile M.S. I. yy. arasındaki dönem kabul edilmektedir. Bu dönem yahudilerin yoğun olarak farklı kültürel etkilerle karşı karşıya kaldıkları sürgün yıllarını kapsamaktadır. Bu nedenle apokaliptiklerde yoğun olarak Helenistik ve İran gibi dış etkilerin yanı sıra kendi yaşadıkları acıların, toplumsal hadiselerin, siyasî baskıların, umudun ve özlemin izleri ve etkisi bulunmaktadır. Apokaliptik metinleri, içindeki onca yabancı malzemeye karşın yahudi kültürünün ayrılmaz bir parçası kılan da onların bu yönüdür. Metinlerde ilk Eski Ahit metinlerinden beri savunulan yahudi inançlarının büyük oranda mevcut olduğu, hatta çoğu zaman yaşanan acıların Yahve'yle yapılan ahde sadık kalmamanın bir sonucu olduğu ısrarla vurgulanarak geçmişe, yani Yahve'yle yapılan ahde dönmeye, o ahde sadık kalmaya bir çağrı vardır.³¹

Apokaliptik metinlerde genellikle literal anlatım yerine dolaylı, imalı ve alegorik bir anlatım tarzı benimsenmiş olup, anlatılan hadiseler çoğu zaman apokaliptik yazarının yaşadığı dönemle ilgili olmasına karşın ya önceden olmuş bitmiş bir hadise gibi ya da gelecekte olacak olan bir olay gibi anlatılır. Metinler çoğunlukla gelecekte söz ederken ısrarla geleceğin dünyasının daha iyi olacağından ve yaşanan ya da yaşanmakta olan acıların geçici olduğundan söz ederler. Apokaliptik metinlerin önemli bir vurgusu da kurtarıcı olarak beklenen Mesih, Mesih

²⁹ Stone, "Apocalyptic Literature", s.383.

³⁰ Cengiz Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek, Ortadoğu Dinlerinde Eskatoloji Mitosları*, İstanbul 2003, s.52-53.

³¹ *a.g.e.*, s.54-55.

dönemi, Tanrı'nın Krallığı, karşıt güçler, kötülük savaşçıları, son savaş vb. temalar üzerinedir. Apokaliptik metinlerde Tanrı'nın bu dünyanın mutlak egemeni olduğu ve inananlarına mutlaka sahip çıkacağı teması da en iyi şekilde işlenir. Tanrı, zalimleri yani kendi topluluğuna zulmedenleri acımasızca cezalandıracak ve kendi halkını kurtaracaktır.³²

Apokaliptik metinlerde geleceğin güzel dünyasının oluşmasında genellikle insana fazla bir rol verilmez. Asıl aktör tanrı ya da tanrının görevlendirdiği bir "kurtarıcı"dır. Bu yüzden genellikle determinist bir kader anlayışı sunarlar ve insana fazlaca yapacak bir şey bırakmazlar. Apokaliptik metinlerin en önemli ortak noktası ise hemen hepsinin genellikle birtakım acı ve sıkıntı dönemlerinde yazılmış olmalarıdır. Meselâ yahudi geleneğinde oldukça etkin olan apokaliptik edebiyat özellikle diaspora döneminde görülmeye başlanır ve *Baruch'un Apokalipsi* (*Apocalypse of Baruch*), *Enoch'un Kitabı* (*Book of Enoch/The Book of the Secrets of Enoch* ve *Ethiopic Book of Enoch*), *İşaya'nın Yükselişi* (*Ascension of Isaiah*), *Jübileler Kitabı* (*Book of Jubilees*), *Sibylline Kehanetleri* (*Sibylline Oracles*) gibi birçok apokrif metnin yanı sıra *Daniel'in kitabı* gibi kanonik apokaliptik metinler bu dönemde ortaya çıkarlar. Ancak, bu dönem İsrailoğulları'nın siyasî anlamda en sıkıntılı dönemleridir. Yine hıristiyan tarihinin apokaliptik metninin de milattan sonraki ilk üç yüzyıl içerisinde ortaya çıkmış olması da düşündürücüdür. *Pavlus'un Apokalipsi* (*The Apocalypse of Paul*), *Petrus'un Apokalipsi* (*Apocalypse of Peter*), *Adem'in Apokalipsi* (*Apocalypse of Adam*) ve *Sibylline Kehanetleri'nin* hıristiyan versiyonu bu dönemin önemli eserlerinden birkaçıdır. İnananların sıkıntıda oldukları bir dönemde bu metinlerin ortaya çıkmasının inanan topluluk üzerindeki olumlu etkisi de göz ardı edilmemelidir.³³

4. Harrânîler'in Eskatolojik Mitleri

Harrânîler'in gelecekle ilgili eskatolojik mitlerine dair elimizdeki en önemli metin Harranlı Bâbâ'nın kitabıdır. *Harranlı Bâbâ'nın Kehanetleri* (*The Prophecies of Bâbâ the Harranian*)³⁴ adı verilen bu apokaliptik eserde Bâbâ'nın geleceğe dair kehanet ve öngörülerini konu edilmektedir. Bâbâ, bu kitabın kendisine tanrı Mara Samya tarafından vahyedildiğini, onun kendisinden bunları yazmasını ve diğer insanlara aktarmasını istediğini söyler. Bâbâ, kendisine vahyolunduğunu söylediği

³² Murphy, "Introduction to Apocalyptic Literature", VII, 4-6; R.H. Charles, "Apocalyptic Literature", *A Dictionary of the Bible*, J. Hasting (ed.), Edinburg 1908, I, 109-110; Stone, "Apocalyptic Literature", s.383-392.

³³ Cengiz Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek*, s.56-59.

³⁴ Buradan itibaren Harranlı Bâbâ'nın metninden yapılacak olan aktarımlar için F. Rosenthal'in "The Prophecies of Bâbâ the Harranian" adlı çalışmasında yer alan metnin Şinasi Gündüz tarafından "Harrânîlerde Peygamberlik ve Harranlı Bâbâ" adlı çalışması içerisinde "Bâbâ'nın Kitabı (Metin)" başlığıyla yapılan çevirisi kullanılacaktır. Bu çeviri ve değerlendirme için bk. a.mlf., *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s.175-186.

bu apokaliptik bilgileri insanlara anlatmasının kendi isteğinin dışında gerçekleştirdiğini, yani yaptığı işin tanrısal bir görev, bir anlamda eskatolojik peygamberlik görevi olduğunu söyler.³⁵ Gerek kitabın muhtevası ve gerekse tarzı aslında yahudi ve hıristiyan apokaliptik geleneğine büyük oranda benzemektedir. Nitekim Yeni Ahit'in son kitabı olan Vahiy/Esinlenme kitabında da Patmos adasında zindanda olan Yuhanna adlı şahıs kendisine ilham edilen kehanetleri insanlara aktardığını söyler.

Bâbâ'nın kitabının tam olarak ne zaman yazıldığı konusunda yeterli bilgiye sahip değiliz. Kitabın günümüze kadar gelmesini sağlayan iki eser vardır: Birisi İbnü'l-Adîm (1192/93-1262)'in *Buğyatu't-taleb fi Târîhi Haleb* adlı daha çok Suriye yöresinin tarihi ve coğrafyası hakkındaki eseridir. Diğeri ise XII. yüzyılda Dionysius Bar Salibi'nin *Against the Muslims* başlığını taşıyan ve müslümanlara karşı hıristiyan dogmalarını savunmak için yazdığı eseridir. İbn Adim, Bâbâ'nın kitabından çoğunlukla bölgenin tarihi ve coğrafyası hakkındaki bilgileri kullanırken; Bar Salibi de kitaptan çoğunlukla Mesih fikri ile ilişkili gördüğü kısımları kullanmıştır. Bar Salibi'ye göre Bâbâ, tıpkı kahin Balaam gibi İsa öncesi dönemde yaşamış bir kâhindir ve eserinde İsa Mesih'in adını açıkça anmamakla birlikte onun geleceğinden ve yapacağı işlerden söz etmiştir.³⁶ Dolayısıyla ona göre bir kahin olarak Bâbâ kehanetlerinde İsa Mesih'in geleceğini önceden görmüştür ve bu onun için İsa Mesih'in misyonunu güçlendiren bir materyaldir. Ancak Bar Salibi'nin İsa Mesih'in gelişine işaret olarak nitelendirerek İsa öncesi bir dönemde yazıldığını söylemesine karşın kitabın daha sonraki dönemlerde, özellikle Harrânîler'in yabancı istilalarla karşı karşıya oldukları ya da istilaları yaşadıkları bir dönemde yazılmış olması apokaliptik yazının genel özelliklerini düşündüğümüzde daha doğrudur.

Tabî ki bu, kitabın yazarı olarak gösterilen Bâbâ'nın, mutlaka daha sonraki bir dönemde yaşamış olduğu anlamına gelmeyebilir. Pek çok apokaliptik kitabın yazarının Daniel'in kitabı örneğinde olduğu gibi kitaba ismini veren kişi olmadığı sonraki dönemlerde bu metni kaleme alan kişilerin onların ismine izafe ettikleri de bilinmektedir. Böylesi bir durumun apokaliptik gelenek açısından normal olduğu da unutulmamalıdır. Ayrıca Bâbâ'nın kimliği de tartışma konusudur. Harranlılar'ın Hermes gibi peygamber olarak kabul ettikleri bir kişi mi yoksa bir tanrı mıdır? Harranlı Bâbâ'nın İsa öncesi dönemde yaşadığı şekilde imalarda bulunan Bar Salibi'nin ondan aynı zamanda "Harran'ın tanrısı" şeklinde de söz ettiği görülmektedir. Tanrı anlamında Bâbâ ismine Yunanca bazı kaynaklarda "Bâbâ" ve Dura-Europos'daki Semitik yazmalarda "bb" şeklinde rastlanılmakta-

³⁵ Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s.177-178.

³⁶ *a.g.e.*, s.176-177.

dır.³⁷ Yine Mısır mitolojisinde Bâbâ ismini taşıyan bir Eski Mısır tanrısının yanı sıra Sümer mitolojisinde de öncelikle karşımıza tanrıça İnanna (İştâr) için kullanılan bir isim olarak çıkmaktadır. Dumuzi'nin İnanna'ya yaptığı kuru anlatan "Kızkardeşin Mesajı" (*The Sister's Message*) olarak adlandırılan metnin içerisinde İnanna için Bâbâ unvanı kullanılır.³⁸ Yine Sümer mitolojisinde Lagash şehrinin tanrısı Ningursu'nun hanımı olarak ve Bâbâ'nın mabedi şeklinde bir terkip içerisinde geçer.³⁹ Mısır mitolojisinde eril bir tanrının ismi olarak Bâbâ şeklinde kullanılmasının⁴⁰ yanı sıra yine Sümer mitolojisinde Bâbâ'nın farklı bir okunuşu kabul edilen Bau formunda da tanrıça ismi olarak yer alır.⁴¹

Harranlı Bâbâ, bir kısım rivayete göre Harranlılar'ın peygamberlerinden birisidir. Nitekim Harranlılar'ın Agathodaimon, Hermes, Pythagoras, Homer, Aratos, Aryasis, Arani ve Bâbâ isimli peygamberlerinin olduğunu iddia edilmektedir.⁴² Tamara M. Green'e göre Harranlı Bâbâ'nın kitabı hem pagan felsefecilerin kehanetlerinin bir koleksiyonu hem de yukarıda saydığımız apokaliptik tarza oldukça benzemektedir. Bâbâ'nın kehanetleri, ona göre Orpheus, Hermes, Trismegistos, Platon, Pythagoras, Porphyry ve özellikle yahudi –hıristiyan apokaliptik yazının en önemli metinlerinden olan Sibylline Oracles'le büyük oranda benzeşmektedir. Harran'ın büyük öğretmeni ve İbn Adim'in kaynağı İbn Teymiye'ye göre bu peygamber kehanetlerini/vahyini hicretten 367 yıl önce oluşturmuş ancak onların derlenmesi Emevi saltanatı dönemi boyunca gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Brock, onların derlenme tarihinin M.S. VI. yüzyıl olduğunu iddia eder.⁴³

Harranlı Bâbâ'nın kitabının net olarak ne zaman yazıldığı bilinemediğinden bu metnin dayandığı tarihî zemini de tam olarak tespit edilememiştir. Gerek metnin yukarıda sayılan yahudi ve hıristiyan apokaliptik geleneğine yakın durması ve gerekse eserin ortaya çıkışıyla ilgili rivayetlerin aynı döneme yani M.S. III.

³⁷ Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s.175-178.

³⁸ Thorkild Jacobsen, *The Treasure of Darkness, A History of Mesopotamian Religion*, New Haven – London 1976, s.27-28; İnanna (Akadca'da İştâr), Sümer mitolojisinde bir doğurganlık sembolüdür ve aşk, bereket ve güzellik tanrıçası olarak kabul edilir. Kötü yazgılı kocası ve aşığı Dumuzi (Temmuz)'la kavuşma ve ayrılıklarını anlatan pek çok Sümer miti mevcuttur. Bunlardan bazılarında Dumuzi'den Sin'in sevgili damadı diye söz edilir. bk. Samuel Noah Kramer, *Sümerlerin Kurmaz Tanrısı Enki* (çev. Hamide Koyukan), İstanbul 2000, s.12,18, 114-115, 118, 126-148, 248; aynı yazar, *Sümer Mitolojisi* (çev. Hamide Koyukan), İstanbul 1999, s.153-172, 178-181.

³⁹ Jacobsen, *The Treasure of Darkness*, s.81-82, 156, James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Text Relating to the Old Testament*, Princeton & New Jersey 1955, s.156; 217, 390, 456.

⁴⁰ Veronica Ions, *Egyptian Mythology*, Middlesex 1968, s.74; Pritchard, *Ancient Near Eastern Text*, s.15.

⁴¹ a.g.e., s.217, 455, 456, 496.

⁴² Tamara M. Green, *The City of the Moon God, Religious Tradition of Harran*, E.J. Brill, Leiden, New York, Köln 1992, s.172-173; Bladel, *Hermes Arabicus*, s.107.

⁴³ Green, *The City of the Moon God*, s.172.

yüzyıla işaret etmesi ve derlenme dönemi olarak Emevî döneminin gösterilmesi İsa sonrası bir dönemde yazılmış olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim metinde Edessa (Urfa)'nın Mısır, Filistin, Ürdün ve Şam'la birlikte yerle bir edileceği hatta Harran'ı yeniden imar etmek ve surlarını onarmak için yıkılan Urfa'nın taşlarının getirilerek kullanılacağı ifade edilmektedir. Bu ise Harran'la Urfa'nın birbirlerine siyasî ve politik birer rakip oldukları hatta Urfa'nın daha fazla öne çıktığı bir dönemi çağrıştırmaktadır. Edessa, Orhay ya da bugünkü adıyla Urfa şehri M.Ö. IV. yüzyılda Seleukos hanedanı tarafından bir garnizon kenti olarak kurulan bir yerleşim yeridir.⁴⁴ Kurulduğu tarihten itibaren de uzunca bir süre komşusu Harran gibi yıldız ve gezegen kültürüne sahip olduğu bilinmektedir. Ancak Urfa hiçbir dönemde yıldız – gezegen kültürünün merkezi konumuna yükselememiş ve Harran'ın yerini alamamıştır. Dinî anlamda olmasa da siyasî anlamda Urfa Harran'ın önüne geçmiş ve özellikle Kral VIII. Abgar'ın (öl. 212) hıristiyan olması sonucunda M.S. III. yüzyıl başlarında Urfa ilk hıristiyan site devleti olmuş ve “kutsal şehir” olarak anılmaya başlanmıştır.⁴⁵ Böylelikle Urfa, bölgede siyasî merkez olma inisiyatifini ele geçirirken Harran Ay-tanrısı Sin'in şehri olarak yıldız gezegen kültürünün merkezi olma özelliğini XIII. yüzyılda Moğollar tarafından yıkılana kadar sürdürmüştür.⁴⁶ Dolayısıyla metnin bu siyasî çekişmelerin yaşandığı dönemlerde kaleme alınmış olma ihtimali yüksektir. Bâbâ'nın, rahipler şehri olarak ifade ettiği Mabbug (Halep)'un Harran'la birlikte ayakta kalacağını söylerken Urfa'dan öfkeyle söz etmesi düşündürücüdür. Lakin siyasî ya da dinî anlamda rakip şehrin yok olması teması eskatolojik mitlerde genellikle görülen bir durumdur. Meselâ Sâbiî/Manden mitolojisinde mutluluk döneminin başladığının en önemli göstergelerinden birisi Kudüs'ün yerle bir olmasıdır. Gerek yahudi ve gerekse hıristiyan mitolojisinde Kudüs'ün yeniden inşası Mesih döneminin başladığı anlamına gelirken Sâbiî mitolojisinde tam tersine Kudüs'ün imarı felaketlerin ve kara günlerin başladığı anlamına gelir.⁴⁷ Bunun yanı sıra hıristiyan apokaliptik geleneğin en önemli metinlerinden olan Yeni Ahit'in son kitabı “Vahiy”de Tanrı'nın gazap ve öfkesine maruz kalacak ve yerle bir olacak şehir olarak Babil gösterilir. Babil, azgın ahlaksızlıkların şehridir ve yıkılacaktır. Yıkıldıktan sonra da her türlü kötü ruhun, cinlerin ve kötü kuşların barınağı

⁴⁴ bk. J. B. Segal, *Edessa: The Blessed City*, Oxford, London, 1970, s. 5, 9; H. J. W. Drijvers, *Cults and Belief at Edessa*, E. J. Brill, Leiden 1980, s.9.

⁴⁵ Drijvers, *Cults and Belief at Edessa*, s. 1, 14; Segal, *Edessa: The Blessed City*, s. 1.

⁴⁶ Gündüz, *Anadolu'da Paganizm*, s.84-86, 93.

⁴⁷ “Sâbiilere göre dünyanın son ikibin yıllık dönemi kötülüğün, fitnenin, zulüm ve istibdatın gittikçe arttığı, kötü varlıkların azgınlaştıkça azgınlaştığı bir devirdir. Genelde bu dönem Sâbiiler aleyhine zulüm ve baskıların yoğunlaştığı bir dönemdir ve bu dönem, yahudilere bir merkez amacı olmasıyla Kudüs'ün inşasıyla başlar.” Şinasi Gündüz, *Sâbiiler, Son Gnostikler*, Ankara 1995, s.123.

olur.⁴⁸ Harranlı Bâbâ, Urfa hakkında bu denli olumsuz düşünceler serdetmekle birlikte Yuhanna ve Daniel'in ifadelerine benzer tarzda Babil'in esaret altına gireceğinden ve kölelik altında hizmette bulunacağından da söz eder.⁴⁹ Şüphesiz, bu tür ifadelerin Sâbiîlerin Kudüs hakkındaki düşüncelerinde olduğu gibi tepkilerinin kendilerine rakip olarak gördükleri ve dinî baskı gördükleri bir yere doğru yönelmesi durumu söz konusudur.

Bunların yanı sıra Harranlı Bâbâ'nın gelecek dönemle ilgili öngörülerini genel olarak şu şekilde ifade edebiliriz:

- Güney'den ismi yüce bir kralın önderliğinde bir ordu harekete geçecek.
- Bu ordu, Mısır, Ürdün, Filistin, Şam ve Halep'i ele geçirecek ve Fırat'ta kamp kuracak.
- Bütün şehirler yerle bir edilecek sadece Harran ve Halep sağlam bırakılacak.
- "Gök halkı" da Harran'da ikamet edecek.
- Günlerce süren çok büyük savaşlar olacak ve çok kan akacak.
- Bütün yeryüzüne barış ve mutluluk hâkim olacak.

Harranlı Bâbâ'nın metninden hareketle metnin yazıldığı dönemde Harran'ın en azından politik anlamda iyi bir konumda olmadığı söylenilebilir. Bâbâ, görüldüğü kadarıyla Harran'ın yeniden merkezi konuma yükselmesi umudunu taşır. Beklentisi Harran'ın kendi içinde bunu gerçekleştirmesiyle ilgili değildir. Harran'a yardım güneyden gelecektir. Güneyde Habeşliler'in ülkesinde ortaya çıkacak olan bir kral, ismi yüce olan bir kral binek hayvanları, maiyetleri, yılanlar gibi olan sütunları ve vahşi hayvanlar gibi hızlı koşan ve saldıran askerlerinden oluşan büyük bir orduyla harekete geçerek Harran'a kadar ilerleyecektir. Yeryüzüne barış ve esenlik getirmek üzere yola çıkan bu ordu, bütün apokaliptik metinlerdeki Mesih ordularının yaptığı gibi inanmayan, yaptıklarıyla yeryüzünü kirleten, tanrıyı tanımayan, gök halkına hürmet etmeyen ve kötü arzularının peşinde koşan insanlar için sadece azap getirecektir. Onlara o ana kadar tatmadıkları büyük acıları tattıracaktır. Bâbâ bu ordunun sayısının kum taneleri kadar çok olacağını ve geçtikleri yerleri adeta bir çekirge sürüsü gibi talan edeceklerini ifade eder.

Bâbâ'nın güneyden gelecek kralla ilgili tasavvurları Sümerliler'den itibaren neredeyse bütün Ortadoğu dinî geleneklerinde görülen Mesih/Mehdi beklentisiyle ilgilidir. Öncelikle güneyden ordusuyla birlikte gelecek olan kişi bir "kral"dır. Genellikle birçok dinî gelenekteki Mesih tipleri de bir kraldır. Sümer mitolojisinde ideal kral/Mesih, heybetli görünümü olan, cesur, kahraman, bilgelik ve derin

⁴⁸ Vahiy/Esinlenme 14:8, 16:19; 18:1-24.

⁴⁹ Şinasi Gündüz, "Harrânîlerde Peygamberlik ve Harranlı Bâbâ", *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s.186.

anlayış sahibi bir kimsedir.⁵⁰ Yahudi düşüncesinde de beklenen Mesih, bir kraldır. Hem siyasî anlamda İsrailoğulları'na önderlik edecek, onları tekrar birlik içinde olmalarını sağlayacak hem de tüm dünyayı kapsayan bir egemenlik alanı oluşturacaktır.⁵¹ Meselâ *Sibylline Kehanetleri*'nde Tanrı'nın bir kral (Mesih) göndereceğinden ve bu kralın yeryüzünde insanların bazılarının ölümüne, bazılarının sakat kalmasına yol açan, tüm yeryüzünün harap olmasına sebep olan ve yeryüzünde sürekli bir kaos ortamı oluşturan savaş belasını insanların üzerinden kaldıracığından söz edilir. Mesih'in tesis ettiği yeni krallıkta Tanrı'nın halkı olarak ifade edilen İsrailoğulları, sağlık, mutluluk ve huzur içinde olacaklar ve Mabret, altınlarla süslenecektir. Barış, öncelikle Kudüs'te tesis edildikten sonra bütün dünyayı kuşatacaktır.⁵² Sâbiî mitolojisinde yer alan Binyıl (Millenium) adlı hikâyede dünyanın sonunda Karanlık Kralı'nın çok güçlü olacağı, büyük bir savaş çıkacağı, bütün dünyanın havadan ve sudan fıskıran ölümle mahvolacağı, insanların bu havayı teneffüs edecekleri, suyu içecekleri ve sonra da ölecekleri anlatılır. Hikâyenin sonunda Şamış (Shamish)'ten aldığı kutsal bilgilerle bilge olan kişinin hükümran olacağı ve her yere barış ve adaletle hükmedeceği böylelikle de dünyada bir tek dinin olacağı –ki bu din Sâbiîlik'tir- ve herkesin barış, huzur ve mutluluk içinde yaşayacağı anlatılır.⁵³

Mesih figürlerinde görülen bir diğer ortak özellik de eskatolojik olarak gelecek olan Mesih'in genellikle daha önce o dinî topluluk içinde yaşamış bir liderin ya da din kurucusunun soyundan olmasıdır. Meselâ yahudi mitolojisinde Mesih'in genellikle Davud'un soyundan olması beklenirken Eski İran mitolojisinde eskatolojik kurtarıcı Saoşyant, Zerdüş'tün oğludur. Zira Zerdüş'tün tohumları dünyanın sonuna gelindiğinde Kasava (Kansaoya) gölünde yıkanmakta olan bakire bir genç kıza intikal eder ve kız Mesih Saoşyant (Astvat-ereta)'a hamile kalır.⁵⁴ Oysa Harran mitolojisinde güneyden beklenen kralın kimliği konusu çok açık değildir; ancak kral Bâbâ'nın güneydeki halkların en mükemmel olarak nitelendirdiği Habeşliler arasından çıkacaktır. Burada hemen akla neden Habeşli sorusu geliyor ki muhtemelen Habeşliler'i kendilerine duygusal ve dinî anlamda yakın buluyorlardı.

⁵⁰ Samuel Noah Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar* (çev. Hamide Koyukan), İstanbul 1999, s.331-339; Sümerlilerin Mesih anlayışıyla ilgili olarak ayrıca bk. Cengiz Batuk, *Tarihin Sonunu Beklemek*, s.66.

⁵¹ Yahudilikte Mesih inancıyla ilgili detaylı bilgi için bk. a.g.e., s.66-110.

⁵² Sibylline Kehanetleri, III:653-759, *The Sibylline Oracles*, H.N. Bate (tr. & ed.), New York 1918.

⁵³ E.S. Drower, *The Mandeans of Iraq and Iran Their Cults, Customs, Magic, Legend and Folklore*, Brill 1962, s.308-309.

⁵⁴ Bundahishn 32.8-9; E.W. West, *Sacred Books of the East*, V, Oxford University Press, 1897, <http://www.avesta.org/pahlavi/bund29.html#chap32>; "Zoroastrian Prophecies" <http://www.avesta.org/zcomet.html> (30.03.2006).

Bir diğer önemli nokta, Harranîler'in Mesih'in geleceği yön olarak güneyi göstermeleridir.⁵⁵ Sâbîlik'te Harranîliğin aksine güney değil kuzey kabledir. İbadetler esnasında Harranîliler güneye yönelirken onlar kuzeye yönelirler. Onlara göre kuzey, Işık kralının ve ışık aleminin mekânıdır ve tamamıyla nurla kaplı olduğuna inanırlar.⁵⁶ Bir Ugarit mitinde de Baal'in Yam üzerindeki zaferi, Zafon (Zaphon) dağında yani kuzeyde kutlanır.⁵⁷ Birçok Mezopotamya dinî geleneğinde kuzey ışıqla eşleştirilirken güney karanlığın egemenliği altındadır. Sümer ve Akkadlılar'ın kozmolojik kavramlarına göre tanrılar kuzeyde yaşar. Güney alt/aşağı dünya ve şeytanların mekânıdır. Aynı şekilde bir diğer gnostik gelenek olan Maniheizm için de kuzey iyiliği güney kötülüğü çağrıştırır.⁵⁸ Dolayısıyla Harran paganistlerinin kral-Mesih'in ortaya çıkacağı yer olarak güneye işaret etmeleri anlamlıdır. Harranîliler Mezopotamya geleneğinin aksine olarak kuzeyi cinler ve şeytanlarla ilişkilendirirler. Ancak Green'e göre bu da antik Mezopotamya demonolojisine ters bir durum değildir. Antik Mezopotamya'da Şamal (Nergal), Pazuzu'yla ilişkilendirilerek şeytanların efendisi olarak tanımlanır. Babil metinlerinde de Nergal hem Satürn ve Mars'la hem de yer altı dünyası şiddetle birlikte tanımlanır. Daha sonra da Nergal/Mars karşımıza Bâbâ'nın kitabında Kör Tanrı olarak çıkar. Dolayısıyla Green'e göre burada Mezopotamya'nın düalistik dünyasının ve kötü ruhların varlık ve aktivitelerine olan inancın miras alınmış olduğu açıktır. Ona göre farklı kaynaklarda Harranîliler'in tanrısı Sin'in eşi Ningal'den tanrıların anası şeklinde bahsedilmektedir. Yine Babil mitlerinde yeraltı dünyasının yedi kötü ruhundan ve bunların Sin'i bunaltmasından söz edilmektedir. Yani Ningal hem ayın dişil unsuru hem de kötü prensibi sembolize etmektedir.⁵⁹ Dolayısıyla da bu metinde güneyin ön plana çıkması ona göre bir tezat değil bir anlamda hilalin yerini dolunayın almasıdır. Bu yönüyle de Mitraizmin düalistik yapısını çağrıştırmaktadır.⁶⁰

Harrânîler'in eskatolojik beklentilerinden birisi de Bâbâ'nın kitabının altıncı bölümünde yer alan yeryüzündeki "büyük savaş"tır. Ahfaz krallığının sona ermesinin ardından hıristiyan mitolojisindeki Armageddon benzeri büyük bir savaş olacağı, oluk oluk kan akacağı, batıda günlerce süren savaşların olacağı, görkemli birçok şehrin yerle bir edileceği, Tanrı'yı tanımayan, gök halkına hürmet etmeyen, gerçeklerden saparak, kötü arzuların yoluna girmiş olan ve bu yüzden de gök halkının öfkesini üzerlerine çeken kimselerin yaşadıkları yerlerin

⁵⁵ Harrânîler'e göre kible "güney"dir. bk. Günay Tümer, *Bîrânî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini*, Ankara 1975, s.126-127.

⁵⁶ Şinasi Gündüz, *Sâbîler*, s.161.

⁵⁷ bk. Samuel Henry Hooke, *Middle Eastern Mythology*, London 1963, s.82-85.

⁵⁸ Green, *The City of the Moon God*, s.194-195.

⁵⁹ a.g.e., s.195-197.

⁶⁰ a.g.e., s.197.

helâk olacağı anlatılır. Savaşın sonrasında öncelikle Halep ve Harran yeniden inşa olunur. Halep'i rahipler yeniden inşa ederken Harran'ın inşası güneşli kralın gelişiyiyle başlar ve özellikle Urfa'nın yıkılan duvar taşları inşa faaliyetinde kullanılır.⁶¹ Düşmanların yani gök halkının düşmanlarının yok edilmesi amacıyla matuf bu savaş, "Vahiy" kitabında detaylı olarak anlatılan Armageddon savaşını çağrıştırmaktadır. Dünyanın sonundaki nihai savaş motifine Esseniler'in *Ölü Deniz Yazmaları*'nda da rastlanır. Esseniler'e göre ışığın oğullarıyla karanlığın oğulları arasında gerçekleşecek olan bu savaşta ilk saldırı ışığın oğullarından gelecektir. Karanlık oğulları ya da şeytanın askerleri liderleri şeytanla birlikte yok edilirler. Savaşın sonunda "ışığın oğulları" için mutluluk ve barış dönemi başlamıştır.⁶²

Sâbî/Manden mitolojisinde de dünyanın sonunda büyük bir savaş olacak ve bu savaşta dünyanın bütün erkekleri bir meydana toplanarak birbirleriyle kavga edeceklerdir. Savaş sonrasında neredeyse kadınların evlenebileceği bir erkek kalmayacaktır. Felaket ve savaşlar bununla sınırlı kalmaz ve insanların derilerinin de yüzüldüğü son derece vahşi çatışmaların yaşandığı bir dünya tablosu ortaya çıkar ve fizikî ve ahlakî kötülüğün dozu artarak devam eder.⁶³

Harranlı Bâbâ'nın kitabındaki bir diğer eskatolojik/apokaliptik motif, Harran'a gelip yerleşecek olan "gök halkı"dır. Yeryüzündeki kirlenmiş ve bozulmuş insanlığa karşı alabildiğine temiz olan "gök halkı" Harran'a gelip yerleşeceklerdir. Bu tema da büyük oranda gökyüzünde ordusuyla beraber ikamet ettiği ve dünyanın sonunda yeryüzüne inerek Kudüs'te ikamet edeceği tasavvur edilen İsa Mesih figürünü çağrıştırmaktadır. Yine yeryüzündeki Kudüs'ün yerine Mesih'in ikameti için temiz ve pak olarak "göksel Kudüs"ün yeryüzüne inmesinin beklenebilmesi ilk dönem Hıristiyanlığında Montanistler gibi bazı binyılcı hareketlerde dikkat çekmektedir.⁶⁴

Harrânîler'de Bâbâ'nın kitabının dışında farklı bir Mesih tiplemesine daha rastlanmaktadır. Harranlı Bâbâ'nın sözünü ettiği kehanetleri halka açıklaması için kendisini görevlendirdiğini iddia ettiği Kör Tanrı (Mara Samya)'ya ilişkin bir ritüelin Mesih beklentisiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Yukarıda da ifade edildiği gibi "Kör Rab" olarak adlandırılan Mars, aynı zamanda kötü ruh olarak da bilinir. Bu durumun biraz da gezegenin rengiyle ilgili olduğu düşünülmektedir. Zira Mars ateş kırmızısı renktedir ve onun bu rengi tanrını gazabını ve yakıcılığını hatırlatmaktadır. Bu yüzden de *Gâyetü'l-hakîm*'de Mars'a kör tanrı anlamında Mara Samya isminin verildiği görülmektedir. Yalnız kör tanrı ifadesinin farklı bir

⁶¹ Şinasi Gündüz, *Mitoloji ile İnanç Arasında*, s.183-184.

⁶² The War Scroll 1:1-9, Florentino Garcia Martinez, *The Dead Sea Scrolls Translated, The Qumran Text in English*, E.J. Brill, Leiden, New York 1994, s.95, 115-116.

⁶³ Şinasi Gündüz, *Sâbîler*, s.125-127.

⁶⁴ Örneğin bk. Norman Cohn, *The Pursuit of the Millennium*, New Jersey 1957, s.8-12.

okunuşunun göklerin tanrısı (Ba'alshamen) olduğu da iddia edilmektedir. Bu farklı tanrı, Mars, Nergal olarak Nisan'ın 20'sinde kutlanan bir festivalde karşımıza çıkar. Deyr Kadî (Dayr Kadhi)'de yapılan bu festivalde Harranlılar Zuhâl (Saturn/Kronos), Mirrih (Mars) ve Sin (Qamar)'e üç boğayı kurban olarak sunarlar. Harrânîler, boğaların yanı sıra dokuz kuzu boğazlar; bunların yedisi tanrılar için biri cinlerin tanrısı ve dokuzuncusu da Saatlerin Efendisi içindir.⁶⁵

İlk bakışta tanrılara kurban sunulan sıradan bir merasim gibi gözükse de bu ritüelin asıl amacı şehri terk eden Su Tanrısı'nın dönüşünü beklemek ve dönmesi konusunda ona yakarmaktır. Harrânîler 20 Nisan'da Harran'ın doğu tarafındaki Deyr Kadî'ye, zalim yıldız (tyrannic star) Astah Watiraiqus/Aster Tyrannikos'un, günleri boyunca şehirlerini terk eden Su Tanrısının (Idol of Water/Sanam al-Ma) dönüşünü beklemek üzere giderler. Kurbanlarla birlikte dualar ederler, yakarıştaki bulunurlar. Ancak onların bütün yalvarışlarına, dualarına rağmen, su tanrısı şehre dönmeyi kabul etmez. Ancak Harranlılar her yıl Deyr Kadî'ye gitmeyi sürdürüp orada tanrılarının dönmesini beklerler. Bu ritüelin büyük oranda yahudilerin Mesih'i beklemelerine benzediği öne sürülmektedir.⁶⁶

Kayıp tanrının dönüşünü ifade eden bu ritüele ilişkin bilgilere *İhvân-ı Safa'nın Risaleleri*'nde de rastlanır.⁶⁷ Ancak onlar dönüş figürünü Arus'u beklemek olarak ifade ederler. Diğer taraftan ritüel, Astah Watiraiqus'un yani Süreyya yıldızının/Pleiades'in, Adhar'ın 15 ve 20'si arasında göklerden kaybolmasını ve Pleiades ve Ay'ın karşılaşmalarını ifade eder. Dolayısıyla bu yoruma göre 20 Nisan'da asıl bekledikleri Ay'ın dönüşüdür. Bir Babil mitinde de yedi kötü ruhu kontrol edemeyen Enlil, diğer tanrıları yardıma çağırır ve göğün yönetimini onlarla paylaşır. Gökteki kötü ruhlarla arkadaşlık edense Pleiades'tir. Bunun dışında İslâmî kaynaklarda da bu ritüel antik Mezopotamya'daki Sin'in akıtu festivalleriyle karşılaştırılır ve aynı festivalin Harran'da yapılan bir formu olduğu iddia edilir. Buna göre Su Tanrısı şehrine kanaldaki saltanat kayığıyla muzaffer bir edayla döner.⁶⁸

Deyr Kadî'de Mara Samya'dan kehanetlerini sunması için yapılan bir başka ritüelden daha söz edilir. Doğruluğu tartışmalı olan bu ritüelde kurban olarak hayvanlar değil bir genç sunulur. Gencin kesik başı altarın/sunağın üzerine konur

⁶⁵ Green, *The City of the Moon God*, s.155.

⁶⁶ a.g.e., s.156.

⁶⁷ İhvân-ı Safa'ya göre Harranlılar dokuz ortak merkezli bir evren tasarlamışlardır. Onlar Yaratıcı'nın dünyevî işleri ruhî varlıklar tarafından yönetilen çeşitli gezegenlere bıraktığını iddia ettiler. Ki burada ilahi ruhlar, hem iyi (melekler) hem de kötüdür (şeytanlar). Onlara cismani hiçbir şey ilave etmezler çünkü onlar çok yücedirler. Meleklerin yardımını kazanabilmek, şeytanların da kötülüklerinden uzak olmak için onlara kurbanlar sunmak gerektiğine inanırlar. (Green, *The City of the Moon God*, s.182-183)

⁶⁸ a.g.e., s.156-157.

ve ağıtlar, dualar ve yakarışlar eşliğinde Kör Tanrı'dan gelecekle ilgili kehanetlerini bildirmesi istenirdi.⁶⁹

5. Sonuç

Sonuç olarak Ortaçağ Harrânîleri'nin eskatolojik düşünceleri, bazı özgün temalar ve yerel figürler taşımakla birlikte yoğun olarak Ortadoğu dinî geleneklerindeki eskatolojik söylemlerin etkisi altında olduğu izlenimi vermektedir. Zerdüştlük'ten, Yahudilik ve Hıristiyanlığa ya da Sâbû/Manden mitolojisine kadar pek çok mitolojiyle benzerlikler görmek mümkündür. Harrânîler'in Yunan düşüncesinin doğu dünyasına intikalinde bir köprü oldukları dolayısıyla etkileyen konumunda olmakla birlikte tarih boyunca sürekli dış etkilere de açık oldukları unutulmamalıdır. Bütün bunlarla birlikte onca değişen özelliğine rağmen Harran'ın Moğol istilası sonucunda yıkıldığı XIII. yüzyıla kadar değişmeyen en önemli özelliği Ay Tanrısı Sin şehri olmasıdır.

Birçok eskatolojik mitin çıkışında görüldüğü gibi Harranî eskatolojik mitleri de daha çok onların siyasî ve dinî üstünlüklerini kaybettikleri bir döneme rastlar ve yeniden yükseliş umudunu ifade eder. Bu yüzden de yukarıda ifade ettiğimiz senkretik yapısına rağmen yerel ve özgün temalar da taşımaktadır. Kötü şehir olarak Edessa'nın gösterilmesi, oranın yerle bir edilmesi ve kentin yıkıntularından elde edilen taşlarla Harran'ın yeniden inşa edileceğinin ifade edilmesi bütünüyle yerel unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

---

⁶⁹ Bladel, *Hermes Arabicus*, s.120.